

Enevældens velgørere. Hospitaler for fattige på fynske godser cirka 1700-1750

Af *cand.mag. Søren Broberg Knudsen, Dansk Center for Herregårdsforskning*

I det enevældige Danmark eksisterede der en udbredt privat velgørenhed, der var med til at sikre hjælp til den del af befolkningen, der levede på et eksistensminimum og ikke kunne klare sig selv. Større og mindre summer af penge og naturalier blev udlagt af private givere til at hjælpe de fattige, syge, svage og gamle mennesker, der ikke havde mulighed for at tage vare på sig selv.¹ Selvom fattighjælpen blev reguleret ved lov, var omfanget af den egentlige offentlige bistand begrænset, og fattighjælpen hvilede grundlæggende på almisser og frivillige donationer.²

Hospital i Otterup til venstre oprettet af Christian Sehested (1666-1740) og Charlotte Amalie Gersdorff (1685-1757). Bygningen blev opført ved Otterup Kirke i "god og forsvarlig Grundmuur", som det lød i ægteparrets fundats fra 1722. Hospitalet, der fik navnet Frelserens Hospital, skulle huse otte fattige, som skulle bo to og to i hvert kammer med mænd og kvinder hver for sig. Der var et køkken med køkkentøj, et loft, hvor der var et rum til tørv, og en lille have, hvor beboerne kunne dyrke kål og andre køkkenurter.
Foto: Søren Broberg Knudsen.

Den udbredte donation af almisser til fattige ses i godsejeres regnskaber, hvor almisser i form af større og mindre pengegaver optræder, men blandt de sociale tiltag på landet var også hospitaler, der blev oprettet for lokalområdets fattige.³ Hospitaler, også kendt som fattighuse, havde ikke til formål at helbrede de syge og svage som i den moderne forståelse af ordet, men var et sted, hvor udvalgte fattige kunne få ophold og modtage en fast almisse.⁴ Fælles for hospitaler opført på landet i 1700-tallet var, at de i langt overvejende grad blev opført af en godsejer,⁵ der ikke bare opførte selve bygningen, men forpligtede sig til en fast, oftest økonomisk, ydelse – en forpligtelse, der ikke kun gjaldt dem selv, men også efterkommere af godset.

Denne artikel tager udgangspunkt i godsejeres oprettelse af hospitaler til fattige på landet fra slutningen af 1600-tallet og indtil midten af 1700-tallet. Artiklen vil med udgangspunkt i samtidige hospitalsfundatser fra Fyn først og fremmest vise, hvordan godsejerne gennem udgifter til hospitaler organiserede hjælp til fattige. Dernæst vil den argumentere for oprettelsen af hospitaler som et udtryk for forbrug, der havde rod i religiøse, sociale og administra-

tive forpligtelser, der for landets godsejere fordrede donationer til fattige.

Fattighjælp og forbrug

Efter Reformationens indførelse i 1536 overtog den danske stat ansvaret for landets fattigvæsen, og i de følgende århundreder blev der løbende indført ny lovgivning på området, der regulerede og fastsatte rammerne for, hvordan fattighjælpen skulle udformes lokalt.⁶ Forskning i fattighjælp i tidlig moderne tid har derfor haft stor interesse for, hvordan lovgivningen på området udviklede sig, og hvilke idéer og principper der lå til grund for fattiglovene.⁷ Forskning har også argumenteret for religionens betydning for fattigvæsenets udformning i Europa såvel som i Danmark og har påpeget, at religiøse doktriner kan have været indlejret i fattigforsorgens institutioner og dermed kan have påvirket synet på fattige og på velgørelse.⁸ Undersøgelser af almissegivning har vist, at mennesker fortsatte med at give almisse efter Reformationen, på trods af at lutheranismen gjorde op med den katolske forestilling om, at gode gerninger kunne føre til frelse – den såkaldte gerningsretfærdighed.⁹ Det er også vist, at almissegivning til omvandrede tiggere fortsat var udbredt i 1700-tallet, på trods af at tiggeri endegyldigt var blevet forbudt ved lov i 1708.¹⁰ Studier har også vist, at velstående personer stiftede velgørende legater, der skulle understøtte fattige, men også personer inden for samme stand.¹¹ Forskning i adelen efter Reformationen peger på, at standen anvendte fattighjælpen som redskab til at legitimere sin magtposition i samfundet, og at det samtidig blev forventet af adelen at give til de fattige.¹²

Forskning har således belyst fattighjælp fra et statsligt, institutionelt plan samt undersøgt forhold, der viser private aktørers rolle, og hvordan penge, formuer og kapital blev brugt som et led i fattighjælpen. Forskningen har imidlertid traditionelt ikke lagt vægt på fattighjælp eller privat velgørelse som udtryk for forbrug. I stedet har forbrugsfeltet haft fokus på det i perioden voksende verdensmarked, der i kraft af øget handel og etablering af kolonier skabte grobund for et øget forbrug af nye varer blandt eliten og en voksende middelklasse i især 1700-tallet.¹³ Her er begrebet statusforbrug ofte blevet anvendt til at vise, hvordan mennesker ikke alene købte varer for at dække menneskets grundlæggende behov, men også som et led i at leve op til bestemte sociale koder og for at stadfæste deres position i samfundet.¹⁴ I forlængelse af betragtningen af 1700-tallets menneskers forbrug af (luksus-)varer i en social kontekst ser denne artikel også på godsejernes fattighjælp som en ageren i et socialt og kulturelt rum, hvor det at bruge penge på noget bestemt har båret på særlige betydninger. Fattighjælp i form af hospitaler kan i dette lys anskues som udtryk for et forbrug udsprunget af særlige kulturelle forpligtelser, der var udbredt blandt Enevældens godsejere.

Hospitaler i Hofmans fundatssamling

Enkelte gamle hospitalsbygninger opført af godsejere kan endnu i dag ses i de danske landsbyer, hvor bygningerne gerne ligger ved den lokale kirke. Langt flere dukker imidlertid op i kildematerialet ved at undersøge fundatser, der i mange tilfælde blev nedskrevet i forbindelse med oprettelse af et hospital. Fundatser er en skriftlig tilkendegivelse, hvorved et legat eller

en stiftelse eller lignende oprettes, og dokumentet indeholder bestemmelser for institutionen.¹⁵

En lang række fundatser er trykt i Hans de Hofmans (1713-1793) *Samlinger af Publique og Private Stiftelser, Foundationer og Gavebreve*. Værket udkom i midten af 1700-tallet og blev udarbejdet efter ønske fra kongemagten, der allerede i 1683 havde påbudt at samle alle private stiftelser i ét værk. Dette ønske blev gentaget flere gange i første halvdel af 1700-tallet, og i årene 1755 til 1765 udkom Hofmans værk i ti bind, mens et appendiks udkom i 1780. Hans de Hofmans store værk havde til hensigt at samle alle fundatser for Danmarks og Norges private stiftelser i ét værk, så embedsmænd med ansvar for dette område i højere grad kunne tilse de mange stiftelser, og så de mennesker, der kunne få glæde af fundatserne, kunne få kendskab til dem.¹⁶

Ikke alle sociale tiltag i samtiden fik nedskrevet en fundats med dertilhørende retningslinjer, og lokalt kan der således godt have eksisteret sociale tiltag, der alene har hvilet på en social praksis og uformelle retningslinjer.¹⁷ Sådanne tiltag kan ikke undersøges gennem Hofmans værk, der højst nævner sådanne tiltag i kortere notiser,¹⁸ og det er derfor værd at bemærke, at værket næppe giver et fuldt overblik over de samlede sociale tiltag på landet og derfor heller ikke nødvendigvis det fulde overblik over godsejernes hospitaler. Værket giver i stedet et rigt indblik i de mange private tiltag med nedskrevne retningslinjer, der var i funktion under Enevælden.

Når artiklen i det følgende vil undersøge de fynske hospitaler, er det med udgangspunkt i de trykte fundatser i Hofmans samling. Ifølge denne samling blev der i perioden 1687-1753 oprettet 20 fundat-

ser for hospitaler til fattige på landet på Fyn. 12 af dem var fundatser for i alt 13 nyopførte hospitaler, der blev oprettet i perioden 1706-1742. De øvrige ni fundatser blev oprettet for at forbedre nogle af de 12 hospitalsfundatser eller for at forbedre ældre hospitaler oprettet i 1600-tallet. Forbedringer af ældre fundatser kendes også fra skoler i samme periode, hvormed man enten forbedrede eller sikrede grundlaget for det oprindelige tiltag.¹⁹

Fundatser kan som kildemateriale give et indblik i, hvilke intentioner der kan have ligget til grund for oprettelserne, mens der ikke kan konkluderes noget om den faktiske sociale praksis i hospitalerne ud fra fundatserne. Fundatserne viser i stedet godsejernes ønske om at donere til fattige, men at der med fundatsernes bestemte retningslinjer og bestemmelser også fulgte en klar forventning om, at pengene skulle anvendes på en bestemt måde fremadrettet. Har det sociale og kulturelle rum, hvori godsejerne har ageret, haft særlige forventninger til dem som stand, kan det derfor meget vel være kommet til udtryk i fundatsernes retningslinjer.

Godsejernes hospitaler på Fyn

Det var ikke nyt, at der under Enevælden blev oprettet fattighospitaler på landet. Hospitaler opført af godsejere kendes fra sidste halvdel af 1500-tallet,²⁰ og ifølge antallet af hospitalsfundatser til rådighed i Hofmans værk blev hospitaler mere udbredte i 1600-tallet, mens tendensen blot steg yderligere i 1700-tallet. Der må dog tages forbehold for, at Hofmans værk er fra midten af 1700-tallet, og ældre fundatser kan derfor være forsvundet eller ophørt med at være i brug, og at 1700-tallets fundatser kan have af-

Tabel: Hospitalers kapital

Oprettet af	Årstal	Gods	Sogn	Kapital	Bemærkning
Preben Brahe	1687	<i>Hvedholm</i>	Horne	Ingen kapital. Naturalier fra årlig landgilde fra syv gårde og godser i Horne Sogn.	Mulig oprindelig fundats kendes ikke. Hospital opført omkring 50 år forinden af Jørgen Brahe og Anna Gyldenstjerne.
Peter Luxdorph og Anne Margrethe Helverschouf	1693	<i>Fjællebro</i>	Herringe	200 rigsdaler	Tillæg til fundats fra 1619.
Ermegaard Sophie Gabel	1706	<i>Holstenshus</i>	Diernæs	300 rigsdaler	Oprindelig fundats.
Erich Scheel	1722	<i>Arreskov</i>	Tved	1.000 rigsdaler	Oprindelig fundats.
Christian Sehested og Charlotte Amalie Gersdorff	1722	<i>Nislevgård</i>	Otterup	2.500 rigsdaler	Oprindelig fundats.
Erich Scheel og Sigvart Urne	1725	<i>Juulskov</i>	Refsvindinge	1.000 rigsdaler	Oprindelig fundats.
Karen Brahe	1728	<i>Østrupgaard</i>	Svaninge	900 rigsdaler	Oprindelig fundats.
Alleta Margrethe de Dorn	1730	<i>Margård</i>	Søndersø	200 rigsdaler	Tillæg til fundats fra 1641.
Barbara Steensen	1735	<i>Skovgårde</i>	Søby	400 slettedaler	Oprindelig fundats.
Godske Hans von Brüggmann	1736	<i>Østergård</i>	Munkebo og Seden (to hospitaler)	4.000 rigsdaler	Oprindelig fundats.
Margrethe von Levetzau	1736	<i>Lundsgård</i>	Revninge	2.100 rigsdaler	Oprindelig fundats.
Henrik Bielke Kaas og Anna Vind von der Kuhla	1737	<i>Boltinggård</i>	Ringe	480 rigsdaler	Oprindelig fundats.
Frantz Joachim von Devitz	1717/1739 ^A	<i>Hagenskov</i>	Sønderby	1.000 rigsdaler	Oprindelig fundats.
Charlotte Amalie Gersdorff	1742	<i>Ravnholt</i>	Herrested	1.250 rigsdaler	Oprindelig fundats.
Anna Margarethe Wullf	1743	<i>Ørbækklunde</i>	Ørbæk	200 rigsdaler	Tillæg til fundats fra 1646.
Frøken Cathrine Öhlegaard von Holstein	1745	<i>Holstenshus</i>	Diernæs	200 rigsdaler	Tillæg til fundats fra 1706.
Peder Friderichsen	1745	<i>Margård</i>	Søndersø	500 rigsdaler	Tillæg til fundats fra 1641.
Frederik Sekman	1747	<i>Juulskov</i>	Refsvindinge	500 rigsdaler	Tillæg til fundats fra 1725.
Christian Stockfleth	1725-1750 ^B	<i>Brahesholm</i>	Vedtofte	1.060 slettedaler	Hospitalsfundats ikke dateret. Christian Stockfleth ejede Brahesholm 1725-50.
Frøken Cathrine Öhlegaard von Holstein	1753	<i>Fjællebro</i>	Herringe	100 rigsdaler	Tillæg til fundats fra 1619.

Tabel over de fynske hospitaler oprettet i perioden og størrelsen på den kapital, som godsejerne hensatte til hospitalerne. Oplysninger stammer fra Hans de Hofmans Samlinger af Publique og Private Stiftelser, Fundationer og Gavebreve bind fem og seks.

A Fundats baseret på testamente fra 1717, men hospitalet blev først endeligt opført i 1739.

B Christian Stockfleths hospitalsfundats er ikke dateret, så hvornår hospitalet præcis er opført, vides ikke. Hospitalet blev opført under *Brahesholm Gods* og må derfor være oprettet inden for den periode, hvor Christian Stockfleth var ejer af dette gods. Christian Stockfleth ejede godset *Brahesholm* i årene 1725-1750, jf. Nielsen m.fl. 1956, s. 490.

løst ældre ordninger.²¹ Men hvad de fundatser, der er til rådighed i Hofmans værk, med al tydelighed viser, er, at det var godsejere, der stod bag langt størstedelen af de kendte hospitaler. Gejstlige, embedsmænd, ridefogeder med flere donerede i 1700-tallet også til fattige gennem mindre legater, men bag opførelsen af hospitalerne stod i langt de fleste tilfælde en godsejer.²² På Fyn gjaldt det alle hospitaler, der optræder i Hofmans fundatssamling. Af de otte fundatser, der var forbedringer af allerede oprettede godshospitaler, var det i tre tilfælde ikke en godsejer, der stod bag. Fælles for dem var dog, at hospitalerne oprindeligt var opført af en godsejer, og at de donerede penge blev knyttet til de godser, som hospitalerne oprindeligt var opført under.²³

Godsejerne opførte ifølge fundatserne et hus, hvor de fattige kunne få ophold, og husene blev i alle tilfælde opført i nærheden af den lokale sognekirke.²⁴ Nogle blev opført i bindingsværk, mens andre blev bygget i grundmur eller som et stenhus.

I hospitalerne kunne fattige nyde husly og modtage en understøttelse i form af penge og i nogle tilfælde også naturalier. Almissen, som de fattige ifølge fundatserne skulle modtage, varierede i de enkelte hospitaler og var afhængig af størrelsen på den kapital, som godsejerne havde hensat til formålet. Det var renterne for den hensatte kapital, der skulle uddeles som almisse på bestemte tidspunkter. Renterne skulle også gå til at vedligeholde hospitalsbygningerne. Den mindste kapital var på 400 slettedaler og var hensat til et hospital i Søby Sogn opført af Barbara Steensen (1672-1755) fra 1735. Hun ejede herregården *Skovgårde*, og pengene skulle forsørge fire fattige. Størst var Godske Hans von Brüggmanns

(1677-1736), til herregården *Østergård*, kapital på 4.000 rigsdaler, der skulle gå til i alt to hospitaler i Munkebo og i Seden Sogne, hvis fundats blev oprettet i 1736, hvor der i alt skulle bo seks fattige.²⁵

Uddelingen af almisser skulle ifølge fundatsernes retningslinjer foregå på bestemte tidspunkter. I nogle tilfælde om søndagen efter endt gudstjeneste og i andre tilfælde hver måned, hvert kvartal, halve år eller ved bestemte højtider. Ifølge hospitalsfundats for et hospital i Revninge oprettet af enken Margrethe von Levetzau (1671-1744) i 1736 skulle ridefogeden på hendes herregård *Lundsgård* efter endt gudstjeneste hver søndag uddele renten af kapitalen på 2.100 rigsdaler til hospitalets otte fattige beboere, mens sognepræsten skulle notere i en bog, om uddelingen var foregået korrekt. I samme hospital skulle der desuden søndagen efter mikkelsdag, sammen med den ugentlige almisse, uddeles en rigsdaler til hver anden beboer, der skulle gå til hjælp ved ildebrand.²⁶

Som i hospitalet i Revninge bestod den faste almisse i de forskellige hospitaler først og fremmest af penge, men der blev også uddelt naturalier. Blandt de undersøgte hospitalsfundatser skiller Preben Brahes (1627-1708) fundats fra 1687 for et hospital i landsbyen Horne sig ud som den eneste ved, at almissen, der skulle gå til mad og tøj, ikke bestod af penge, men udelukkende af naturalier, der kom fra de lokales landgilde.²⁷ Også i hospitalet i Diernæs, oprettet af Ermegaard Sophie Gabel (1654-1719) i 1706, skulle de fattige beboere modtage naturalier i form af korn, men skulle samtidig også modtage penge. I otte af de 12 hospitalsfundatser for de nyopførte hospitaler bestod dele af almissen også af brænde eller tørv, som enten blev leveret fra godsets skove af sognets bønder eller som

Seden Hospital nordøst for Odense. Hospitalet var et af to opført i grundmur af Godske Hans von Brüggmann (1677-1736) til herregården Østergård. I Seden Hospital skulle der bo to fattige personer, som årligt skulle modtage 12 rigsdaler i almisser fra godsejeren: Fire rigsdaler på henholdsvis påskedag, pinsedag og juledag. Foto: Søren Broberg Knudsen.

penge, der var øremærket brænde.²⁸ Derudover var der ved otte hospitaler indrettet en have, hvor hospitalets beboere kunne dyrke kål, urter og frugttræer.²⁹

De otte af de 20 fynske hospitalsfundatser fungerede som tillæg, der forbedrede ældre hospitaler, og med disse fundatser fik hospitalerne tilført ekstra kapital.

Det skulle blandt andet gå til mere brænde eller en udvidelse af antallet af beboere.³⁰

Fælles for alle hospitaler var, at de i fundatsernes bestemmelser blev knyttet til de enkelte godser, deres ejere og efterkommere. Dermed forpligtede gods-ejerne, der oprettede hospitalerne, ikke blot sig selv til at give en mængde penge og til et krav om vedligehold af hospitalsbygningerne, som var anført i fundatserne, men også fremtidige efterkommere og ejere af det gods, som hospitalet blev knyttet til. Det var altså udgifter, som godsejeren ikke blot pålagde sig selv, men også fremtidige efterkommere af godset. Dermed indgik hospitalerne ikke blot i godsejerens eget forbrug, men var også et forbrug, der blev knyttet til senere generationer.

Religiøst betingede donationer

Fælles for hospitalsfundatserne er, at godsejerne som begrundelse for at oprette hospitaler eller give penge dertil henviste til deres kristne pligt, tro eller deres

ære til Gud som baggrund for oprettelsen af hospitalerne.³³ Ifølge dem selv brugte de dermed en del af deres formue på en bestemt måde i kraft af deres religiøse overbevisning.

Ifølge ægteparret Christian Sehested (1666-1740) og Charlotte Amalie Gersdorff (1685-1757) var deres hospital i Otterup oprettet med en "Christelig og velmeent Intention",³⁴ mens det ifølge Karen Brahe (1657-1736) var på Guds "naadige Befaling", at hun i Svanninge oprettede et hospital til hjælp for sine fattige, skrøbelige og sengeliggende medkristne.³⁵ Barbara Steensen skrev i sin fundats, at hun lod opføre et hospital på grund af sin "Christendoms Pligt, og af Kiærlighed til de arme og nødlidende Mennesker her i Kirke-Søby-Sogn".³⁶ Da Godske Hans von Brüggmann oprettede en hospitalsfundats for to hospitaler i Munkebo og Seden, skrev han deri, at han med sin "Taknemmelighed imod Gud, for hans mangfoldige Rige og runde Velsignelser" kom de "nødlidende Christine til Hielp og Undsætning i deres Armød".³⁷

Andre godsejere oprettede et hospital på vegne af andre, og her skinnede den kristne pligt også igennem. Ejeren af Juulskov, Sigvart Urne (1668-1728), oprettede sammen med Erich Scheel (1670-1729) i 1725 et hospital på vegne af herregårdens tidligere ejer Knud Urne. Før sin død havde han ønsket at give en donation til fire fattige, og derfor oprettede de to mænd et hospital for at "see den Salig Mands forhaste christelige Disposition fuldbyrdet".³⁸ Ejeren af Hagenskov, Frands Joachim von Devitz (1719-1781), fik i 1739 opført et hospital med en kapital fra sin farbror og tidligere ejer af samme herregårds testamente fra 1717. På den måde sikrede han sin "kiære Farbroders christelige Intentions Fuldbyrdelse".³⁹

Indenfor i Greve Hospital, der i dag kan ses på Frilandsmuseet i Kongens Lyngby. Hospitalet blev ligesom de fynske hospitaler oprettet i 1700-tallet af en godsejer. Her ses det simple interiør, som mange hospitaler på denne tid meget vel kan have været indrettet med. Blandt rummets interiør er en rok. Selvom hospitalerne var for de fattige og svage, der ikke kunne eller skulle arbejde for at forsørge sig selv, kunne beboerne ifølge enkelte fundatser tjene lidt ekstra på småarbejde ved "Spinden" eller "Knyttten".³¹ Det falder i tråd med Danske Lov fra 1683, der foreskrev, at hospitalslemmer "som noget med Hænderne kunde arbejde, eller forrette noget til andre til gode" skulle gøre det.³² Foto: Phillipp Bornheimer, Nationalmuseet.

Ser man på, hvad godsejerne brugte som begrundelse for oprettelsen af hospitaler, anvendte de således selv et klart religiøst motiv, hvor den kristne pligt blev angivet som en udslagsgivende faktor. Mens det er muligt, at motiverne også kan have været andre, såsom ønsker om at skabe et varigt eftermæle eller om at undgå konflikter mellem arvinger ved at have klare retningslinjer for brug af en bestemt kapital,⁴⁰ sandsynliggør godsejernes egne, eksplicitte ordvalg, at bevæggrundene også var betinget af en kulturel og religiøs pligt til at donere til fattige.

Det danske samfund var i første halvdel af 1700-tallet grundlæggende et luthersk samfund. Kongeloven fra 1665 satte rammerne for Enevældens samfund, der var indført fem år tidligere. Loven legitimerede kongens absolutte suverænitæt og dermed kongens øverste myndighed i verdslige og åndelige anliggender. Kongen var dog bundet af Kongeloven, og det eneste, kongen ifølge den var påkrævet, var at opretholde statens territoriale enhed, arvefølge-reglerne samt at bekende sig til den lutherske tro (og sørge for, at hans undersåtter gjorde det samme) og det lutherske bekendelsesskrift Den Augsburgske Bekendelse fra 1530. Den enevældige stat var med andre ord per definition luthersk, og rammen for

samfundet havde sit udgangspunkt i den kristendomsopfattelse, der kom til udtryk i lutheranismen.⁴¹

Før Reformationen var formen for fattighjælp blevet legitimeret gennem den katolske lære. Centralt var her forestillingen om, at gode gerninger som almissegivning kunne føre til frelse. Lutheranismen afviste denne idé, der blev kaldt gerningsretfærdighed, og betonedede i stedet, at frelsen alene kunne opnås gennem tro.⁴² Det betød ikke, at lutheranismen afviste almisser og donationer, men at forståelsen af handlingen blev forandret, så den passede ind i lutheranismens kristendomsforståelse.⁴³ Lutheranismen betonedede, at troen satte mennesket fri for dermed at kunne hjælpe medmennesket.⁴⁴ En god handling gjorde således ikke mennesket til en god kristen, men en god kristen ville derimod gøre gode gerninger.⁴⁵ På trods af Reformationens opgr med gerningsretfærdigheden fortsatte folk da også med at give hjælp til fattige, og almissegivning og donationer fortsatte som en integreret del af lutherske samfund – også i 1700-tallet.⁴⁶

I det lutherske samfund var der således en klar forventning om at hjælpe de fattige, og for danske godsejere har det dermed været legitimt at henvise til den kristne pligt som begrundelse for at yde hjælp til fattige. Ved at bruge dele af godsejernes formue til hospitalsoprettelser og ved at begrunde denne handling religiøst viste de dermed, at de levede op til de forventninger, der var pålagt dem i samtidens lutherske samfund. Henvisningen til den kristne pligt viser således, at godsejerne opererede inden for et grundlæggende religiøst tanke-system, hvor det med udgangspunkt i den lutherske lære blev forventet, at man ydede hjælp til de fattige. Det fordrede således

Maleri formentlig fra en pengeblok fra Skt. Laurentii Kirke i Kerteminde. En adelsmand giver en almisse til en fattig mand med en tiggerstav i hånden. Teksten siger: "Den ringeste Skieru du giver mig skal giøre mig taknemmelig og glæde dig i Himmerig 1767". Foto: Arnold Mikkelsen, Nationalmuseet.

et særligt forbrug af donationer, der byggede på den lutherske lære, og godsejerne fremviste i deres fundats, at de havde intentioner om at efterleve dette.

Godsejers mange roller lokalt

Lokalt havde godsejere flere roller, der hver især kan have spillet en rolle i udformningen af den konkrete fattighjælp, der udgik fra godserne. Først og fremmest havde landets godsejere en række officielle forpligtelser, som de skulle udføre for den enevældige statsmagt. I første halvdel af 1700-tallet havde staten ikke ressourcerne til på egen hånd at administrere og regulere samfundslivet og var derfor afhængig af ældre institutioner, der var til stede lokalt. Det gjaldt kirkerne, men det gjaldt også landets mange godser. På godserne skulle man udføre de mest nødvendige administrationsopgaver for staten, såsom skatteopkrævning, soldaterudskrivning, skifteforvaltning og påtaler om lovovertrædelser inden for godsets område.⁴⁷

Selve fattighjælpen var under Enevælden reguleret ved lov, som fastlagde rammerne for, hvordan hjælpen skulle varetages lokalt. Hjælpen blev organiseret inden for kirkens institutionelle rammer, og lokalt var det blandt andet den enkelte sognepræst, der stod for at administrere den nære hjælp til de fattige.⁴⁸ Godsejere blev i loven også tilskrevet et ansvar og var ifølge fattigloven fra 1708 forpligtede til, efter deres vilkår, at hjælpe fattige med penge i de sogne, hvor de havde fæstegårde.⁴⁹ Hvad angik specifikt hospitaler, havde den danske statsmagt allerede i Den Koldingske Reces fra 1558 ved lov påkrævet, at der i hvert landsogn blev opført et hospital til de fattige. Samme bestemmelse gik igen i Enevældens

Danske Lov fra 1683.⁵⁰ Fælles for lovgivningen var, at ansvaret for oprettelsen af hospitaler ikke direkte blev pålagt landets godsejere, men i stedet de enkelte sognes beboere og kirkeværger. En kirkeværges skulle føre tilsyn med kirken og blev udpeget af kirkens ejer i samråd med provsten.⁵¹

Imidlertid var et stort antal af landets kirker under Enevælden ejet af en godsejer. Efter at staten især i slutningen af 1600-tallet var begyndt et større frasalg af landets kirker, kom langt størstedelen på private hænder, og omkring år 1700 var stort set alle fynske kirker på landet ejet af en godsejer.⁵² Et eksempel derpå er Margrethe von Levetzau, der ejede herregården *Lundsgård*, og som i sin hospitalsfundats fra 1736 skrev, at hun havde opført et hospital "ved den mig tilhørende Refninge Kirke".⁵³

Som kirkejer har en godsejer dermed haft beføjelse til at udpege de lokale kirkeværger og således også haft indflydelse på nogle af de personer, der ifølge loven skulle stå for opførelsen af hospitaler. Med kirkeejerskabet fulgte derudover også et mere direkte medansvar for fattighjælpen. Ifølge Danske Lov havde sognepræsten, sammen med enten sognets kirkeværges eller kirkejer, ansvar for at uddele almisser.⁵⁵ Var man som godsejer også kirkejer, havde man et ekstra ansvar for den lokale fattighjælp.

Samtidig havde landets godsejere forpligtelser over for deres fæstebønder, der var af mere uofficiel karakter. Godsejere indgik i en social relation med deres fæstebønder, hvor begge parter havde hver sine pligter og dermed stod i et ideelt set gensidigt afhængighedsforhold. Dette afhængighedsforhold byggede på samtidens forestilling om godsejeren som en faderlig figur og de underordnede som gods-

Revninge Hospital oprettet af Margrethe von Levetzau (1707-1773). Foruden herregården Lundsgård ejede hun også Revninge Kirke, hvorved hospitalet blev opført. Kirken hørte til Lundsgård fra 1679 til 1940.⁵⁴ Foto: Søren Broberg Knudsen.

ejers børn.⁵⁶ Det var forestillingen om den såkaldte patrimoniale godsejer, der skal forstås som den patriarkalske, personlige autoritet udvidet til flere husstande.⁵⁷ I dette tilfælde en herregård med fæstegods, hvor godsejeren fungerede som husfaderen for sit gods. Fæstebønder skulle yde hove- og arbejderarbejde på godsejerens jord og betale landgilde,

mens godsejeren til gengæld havde pligt til at yde dem social beskyttelse.⁵⁸ Beskyttelsen kunne have mange former, såsom hjælp ved nedbrændte gårde eller ved at garantere aftægt ved deres fæstegårde, når fæsterne blev svage og gamle. De kunne give gamle og tro tjenestefolk underhold, når de ikke længere var i stand til at arbejde,⁵⁹ og de kunne,

som vist, oprette hospitaler, hvor fattige kunne få ophold.

Denne sociale og mere uofficielle forpligtelse kan ses i relation til den grundlæggende lutherske lære, der som nævnt fungerede som en overordnet ramme for det enevældige samfund. Et centralt element her var den lutherske øvrigheds lære – kendt som trestandslæren – der byggede på *Bibelens* fjerde bud. Dette bud påbød enhver at ære sin fader og moder. Forældremyndigheden fik en grundlæggende plads i lutheranismen, hvor det blev en religiøs pligt at adlyde sine forældre. Dette gjaldt ikke blot forældre i en mindre husstand, men blev udvidet til samfundets autoriteter og myndigheder og blev således et grundlæggende element i det lutherske samfunds organisering. Mens de underordnede havde pligt til at yde ubetinget lydighed, havde autoriteterne pligt til at sørge for deres undergivne i en ansvarlig, omsorgsfuld og retfærdig magtudøvelse.⁶⁰ I denne tankegang havde en godsejer således pligter over for undergivne på sit gods, der kunne forstås som samlet husstand. Godsejeren var således i en social og religiøs ramme en patrimonial husbond, der var herre over sine undersåtter og stod i et personligt forhold til beboerne på godset. Det gav godsejerne magt, men også en social forpligtelse over for deres undergivne. Set i det lys fremstår godsejernes hospitaler som en manifestation af den samfundsorden, der prægede perioden, hvor det gennem velgørenhed blev markeret, hvem der var den magtudøvende autoritet, og hvem der var den undergivne.⁶¹

Godsejerne havde således flere roller lokalt, der hver især understregede godsejerens tilstedeværelse i de enkelte sogne, hvor vedkommende ejede fæste-

gods eller den lokale kirke. Med til disse roller fulgte enten et lovmæssigt ansvar eller en social pligt af mere uformel karakter, som kan have fordret donationer til fattige, og som kan være kommet til udtryk i oprettelsen af hospitaler. Dette forbrug af donationer til fattige i form af hospitaler kan dermed både have understreget og manifesteret, at godsejere levede op til de officielle forventninger udformet i lovgivningen og som kirkejejer, men kan også have understreget de socialt og religiøst betingede sociale forpligtelser, der var pålagt godsejerne.

Afrunding

Hospitaler til fattige på landet blev i langt overvejende grad opført af godsejere, der i mange tilfælde skrev intentioner og retningslinjer for hospitalerne ned i fundatser. Disse viser, hvordan fattige beboere skulle understøttes, men giver også et indblik i de intentioner der lå til grund for hospitalerne. Godsejerne selv henviste heri til deres kristne pligt som begrundelse og viser, at godsejerne agerede inden for rammerne af samtidens religiøse, lutherske samfund, hvor det forventedes, at man hjalp de fattige. Dermed kom velgørenhed til at indgå i godsejernes forbrug.

Samtidig havde godsejerne flere roller lokalt, der gav dem en række forpligtelser over for statsmagten og for de undergivne fæstebønder. Disse forpligtelser af både officiel og uofficiel karakter kan have fordret et forbrug af donationer til fattige. Oprettelsen af hospitaler var således et forbrug, der understregede, at godsejerne levede op til deres forpligtelser som lokal autoritet, myndighedsperson og de sociale og religiøse forpligtelser, der fulgte med.

Noter:

- 1 Leeuwen 2012, s. 301 f. og Johansen og Kolstrup 2010, s. 165.
- 2 Johansen og Kolstrup 2010, s. 161.
- 3 Hoff 2009, s. 144-148 og Paulsen 1955, s. 5, 16, 27f.
- 4 Petersen 2010, s. 400.
- 5 Hansen 1984, s. 78.
- 6 Johansen og Kolstrup 2010, s. 165 f.
- 7 Blandt de centrale værker inden for forskning i fattighjælp og velfærd er Dansk velfærdshistorie (2010), hvis undersøgelse af fattigvæsenet i tidlig moderne tids primære fokus er udvikling i lovgivningen.
- 8 Sigrun Kahl har påpeget sammenhængen mellem forskellige religiøse retninger i Europa og USA og udviklingen af velfærdsinstitutioner. Se Kahl 2005, s. 92-95 og 2009, s. 267 f. I en dansk kontekst har flere argumenteret for den lutherske konfession som afgørende for udvikling af ikke blot fattigvæsenets institutioner i tidlig moderne tid, men også den moderne velfærdsstat. Se for eksempel Knudsen 2000, s. 42-48 og Østergaard 2003, s. 28.
- 9 Dahlerup 1979, s. 198 f.
- 10 Hansen 2008, s. 173 ff.
- 11 Hansen 1984, s. 78 og Sigh 2017, s. 253 ff.
- 12 Jakobsen 2018, s. 242 og s. 254. Se også Rasmus Skovgaard Jakobsens ph.d.-afhandling Adel mellem Gud og folk (2019).
- 13 Pedersen 2013, s. 26 f., Hutchison 2010, s. 117 f. og Trentmann 2016, s. 23.
- 14 Veblen 2007 (1899), s. 29 f. og Pedersen 2013, s. 29.
- 15 Se "fundats" på ordnet.dk/ods/ordbog?query=fundats.
- 16 Hofman, bind 1, 1755, Fortale og Sunde 2017, s. 236 f.
- 17 Løgstrup 1985, s. 38.
- 18 Blandt artiklens undersøgte hospitaler fik et hospital i Otterup fra 1722 tilført en ekstra kapital på 500 rigsdaler i

1740, så der kunne gives ophold til to ekstra fattige, men ifølge Hans de Hofman fandtes der ingen fundats til denne forbedring. I stedet blev den "alleene ved Orden reguleret".

Se Hofman, bind 5, s. 247.

19 Appel 2001, s. 276.

20 For Fyns vedkommende er den ældste hospitalsfundats i Hofmans fundatssamling fra 1597 og opført af Niels Friis (†1658) til herregården Hesselagergård. Se Hofman, bind 5, s. 33-38 (Friis, 1597).

21 Appel 2001, s. 275.

22 Hansen 1984, s. 79 og s. 90 f.

23 Kaptajn Peder Friderichsen var ikke godsejer, men gav et legat på 500 rigsdaler til et hospital i Sønderø Sogn oprindeligt oprettet af godsejeren på Margaard. Cathrine Öhlegaard von Holstein (1678-1764) var heller ikke godsejer, men gav henholdsvis 200 rigsdaler til hospitalet i Diernæs Sogn under godset *Holstenshus* og 100 rigsdaler til et hospital i Herringe Sogn under *Fjællebro Gods*. Se Hofman, bind 5, s. 315-316 (Friderichsen, 1745), Hofman, bind 6, s. 191-194 (von Holstein, 1745) og Hofman, bind 6, s. 160-161 (von Holstein, 1753).

24 Langt de fleste fundatser nævnte, at hospitalerne blev opført ved den lokale kirke. Følgende hospitalsfundatser nævner ikke direkte hospitalernes placering: Hospitalet oprettet af Karen Brahe blev ifølge fundatsen fra 1728 opført ved den skole, hun også oprettede. Se Hofman, bind 6, s. 200 (Brahe, 1728). Skolen lå ifølge skolens fundats ved kirken. Se Hofman, bind 6, s. 194 (Brahe, 1728). Hospitalet oprettet af Christian Stockfleth (1715-1750) blev opført "i Vedtofte Sogn og Bye". Se Hofman, bind 5, s. 369 (Stockfleth). Hospitalet lå nord for kirken. Se Andersen 2014, s. 28.

25 Hofman, bind 5, s. 376 (Steensen, 1735) og Hofman, bind 5, s. 288 (Brüggmann, 1736).

26 Hofman, bind 5, s. 292 (Levetzau, 1736).

- 27 Hofman, bind 6, s. 183 (Brahe, 1687).
- 28 Hofman, bind 6, s. 189 (Gabel, 1706), Hofman, bind 5, s. 239 (Sehested og Gersdorff 1722), Hofman, bind 5, s. 542 (Scheel og Urne, 1725), Hofman, bind 6, s. 205 (Brahe, 1728a), Hofman, bind 5, s. 292 (Levetzau, 1736), Hofman, bind 6, s. 14 (Kaas og Kuhla, 1737), Hofman, bind 5, s. 558 (Gersdorff, 1742) og Hofman, bind 5, s. 370 (Stockfleth).
- 29 Hofman, bind 5, s. 243 (Sehested og Gersdorff, 1722), Hofman, bind 6, s. 90 (Scheel, 1722), Hofman, bind 5, s. 542 (Scheel og Urne, 1725), Hofman, bind 6, s. 200 (Brahe, 1728a), Hofman, bind 5, s. 291, s. 293 (Levetzau, 1736), Hofman, bind 6, s. 14 (Kaas og Kuhla, 1737) og Hofman, bind 5, s. 557 (Gersdorff, 1742).
- 30 Hofman, bind 5, s. 247 (Gersdorff, 1740), Hofman, bind 5, s. 545 (Sekman, 1747), Hofman, bind 5, s. 247 (Sehested, 1740), Hofman, bind 6, s. 159 (Luxdorff og Helverschouf, 1693), Hofman, bind 6, s. 160 (Holstein, 1753), Hofman, bind 5, s. 315f (Friderichsen, 1745) og Hofman, bind 5, s. 313 (Dorn, 1730).
- 31 Hofman, bind 5, s. 243 (Sehested og Gersdorff, 1722), Hofman, bind 5, s. 293 (Levetzau, 1736) og Hofman, bind 5, s. 562 (Gersdorff, 1742).
- 32 Danske Lov, 1683, 2-19-8.
- 33 Kun én af de 20 fundatser henviste ikke til den kristne pligt som begrundelse for oprettelsen. Se Hofman, bind 5, s. 545 (Sekman, 1747).
- 34 Hofman, bind 5, s. 246 (Sehested og Gersdorff, 1722).
- 35 Hofman, bind 6, s. 200 (Brahe, 1728a).
- 36 Hofman, bind 5, s. 376 (Steenen, 1735).
- 37 Hofman, bind 5, s. 288 (Brügmann, 1736).
- 38 Hofman, bind 5, s. 541 (Scheel og Urne, 1725).
- 39 Hofman, bind 5, s. 358 (Devitz), 1739. Farbroren med et meget lignende navn, Frantz Joachim von Devitz, ejede *Hagenskov*, eller *Frederiksgave* som herregården da hed, i årene 1707-1719. Se Nielsen m.fl., s. 511f, 1956.
- 40 Appel 2001, s. 275.
- 41 Kongeloven, 1665, §1, Holm og Koefoed 2018, s. 13 f., Korsgaard 2017, s. 33 og Ingeman 2000, s. 83.
- 42 Kahl 2005, s. 99.
- 43 Jürgensen 2017, s. 213.
- 44 Petersen 2016, s. 25-27 og s. 69.
- 45 Witte 2002, s. 96.
- 46 Dahlerup 1979, s. 198f og Hansen 2008, s. 173 ff.
- 47 Løgstrup 1983, s. 30.
- 48 Johansen og Kolstrup 2010, s. 165 f. og Kahl 2005, s. 105.
- 49 Forordning 1708, landet, § 8.
- 50 Petersen 2016, s. 136; Danske Lov, 1683, 2-22-75.
- 51 Danske Lov, 1683, 2-9-2 og 2-9-3.
- 52 Thomassen 1994, s. 64-67.
- 53 Hofman, bind 5, s. 290 (Levetzau, 1736).
- 54 Danmarks Kirker, 2017, s. 4485.
- 55 Danske Lov, 1683, 2-19-16.
- 56 Bregnsbo 1997, s. 103 og Henningsen 2006, s. 170 f.
- 57 Lyngholm 2013, s. 28 f.
- 58 Rasmussen 2007, s. 396 og Løgstrups 1985, s. 38 f.
- 59 Løgstrup 1983, s. 52, Løgstrup 1985, s. 38 og Jørgensen 1935, s. 42-48.
- 60 Bregnsbo 1997, s. 103-105, Koefoed 2008, s. 30 f. og Appel 2017, s. 254.
- 61 Sigh 2017, s. 254 f.

Kildemateriale:

Forordning om Betlere i Danmark, 24. september 1708, på danmarkshistorien.dk: <http://danmarkshistorien.dk/leksikon-og-kilder/vis/materiale/forordning-om-betlere-i-danmark-24-september-1708/>.

Hofman, Hans de: *Samlinger af Publique og Private Stiftelser, Foundationer og Gavebreve, som forefindes udi Danmark og Norge*. Tom I, København, 1755.

Hofman, Hans de: *Samlinger af Publique og Private Stiftelser, Foundationer og Gavebreve, som forefindes udi Danmark og Norge*. Tom V, København, 1760.

Hofman, Hans de: *Samlinger af Publique og Private Stiftelser, Foundationer og Gavebreve, som forefindes udi Danmark og Norge*. Tom VI, København, 1760.

Kong Christian Den Femtis Danske Lov, V.A. Secher, G.E.C. Gads Forlag 1891.

Litteratur:

Andersen, Evald: "Fattighuse i Søllested og Vedtofte sogne", i: *Tilforn*, 2014, s. 28-36.

Appel, Charlotte: "Opdragelse og undervisning i hjem, skole og kirke", i Ole Høiris og Per Ingeman: *Reformationen. 1500-tallets kulturrevolution*, bind 2, Aarhus Universitetsforlag 2017.

Appel, Charlotte: *Læsning og bogmarked i 1600-tallets Danmark*. Bind 1, Danish Humanist Texts and Studies, volume 23, red. Erland Kolding Nielsen, Det Kongelige Bibliotek og Museum Tusulanums Forlag 2001.

Bregnsbo, Michael: *Samfundsorden og statsmagt set fra prædikestolen. Danske præsters deltagelse i den offentlige opinionsdannelse vedrørende samfundsorden og statsmagten 1750-1848, belyst ved trykte prædikener. En politisk idéhistorisk undersøgelse*, Danish Humanist Texts and Studies, volume 15, København: Det kongelige Bibliotek og Museum Tusulanums Forlag 1997.

Dahlerup, Troels: "Den sociale forsyning og reformationen i Danmark", i: *Historie*, 1979, s. 194-207.

Hansen, Bente Dahl: *Betler eller almisselem. Studier i offentlig fattigforsyning i Sjællands stifts landsogne 1708-1802*, Landbohistorisk Selskab 1984.

Hansen, Peter Wessel: "Den strafværdige gavnildhed. Synet på almissegivning, betleri og fattiglove i 1700-tallets Danmark", i: *Fortid og nutid*, h. 3, 2008, s. 173-197.

Henningsen, Peter: *I sansernes vold. Bondekultur og kultursammenstød i enevældens Danmark*, volume 1 og 2, Landbohistorisk Selskab og Københavns Stadsarkiv 2006.

Hoff, Annette, Karen Rosenkrantz de Lichtenbergs dagbøger og regnskaber – *Hverdagsliv 1771-1796 på herregården Bidstrup og i Horsens*, Horsens Museum og Landbohistorisk Selskab 2009

Holm, Bo Kristian og Nina Javette Koefoed: "Studying the Impact of Lutheranism on Societal Development. An Introduction", i: Bo Kristian Holm og Nina Javette Koefoed (red.): *Lutheran Theology and the shaping of society: The Danish Monarchy as Example*, Vandenhoeck & Ruprecht 2018, s. 9-24.

Hutchison, Ragnhild: "Exotiska varor som förändrat vardagen – Kaffe och te i Norden 1750-1850", i: Leos Müller, Göran Rydén og Holger Weiss (red.): *Global historia från periferin – Norden 1600-1850*, Lund Studentlitteratur 2010, s. 117-137.

Ingeman, Per: "Kirke, stat og samfund i historisk perspektiv", i: Tim Knudsen (red.): *Den nordiske protestantisme og velfærdsstaten*, Aarhus Universitetsforlag 2000, s. 65-86.

Jakobsen, Rasmus Skovgaard: "The Burden of the Highborn. The nobility and Lutheranism in late sixteenth-century Denmark", i: Bo Kristian Holm og Nina Javette Koefoed (red.): *Lutheran Theology and the shaping of society: The Danish Monarchy as Example*, Vandenhoeck & Ruprecht 2018, s. 241-259.

Jakobsen, Rasmus Skovgaard: *Adel mellem Gud og folk efter reformationen. Adelsvældens øvrighedsideologi belyst gennem de publicerede ligprædikener*, ph.d.-afhandling ved Aarhus Universitet 2019.

Johansen, Hans Chr. og Søren Kolstrup: "Dansk fattiglovgivning indtil 1803", i: Jørn Henrik Petersen m.fl. (red.): *Dansk Velfærdshistorie. Frem mod socialhjælpsstaten*, Bind 1, Syddansk Universitetsforlag 2010, s. 159-198.

Jürgensen, Martin Wangsgaard: "Pious donations: the act of giving in the Lutheran Church and its spatial implications", i:

- Ole-Albert Rønning m.fl. (red.): *Donations, Inheritance and Property in the Nordic and Western World from Late Antiquity until Today*, Routledge 2017, s. 213-233.
- Jørgensen, Harald: *Lokaladministrationen i Danmark. Oprindelse og historisk udvikling indtil 1970. En oversigt*, Administrationshistoriske studier nr. 11, Rigsarkivet og G.E.C. GADS Forlag 1985.
- Kahl, Sigrun: "Religious Doctrines and Poor Relief: A Different Causal Pathway", i: Kees van Kersbergen og Philip Manow (red.): *Religion, Class Coalitions, and Welfare States*, Cambridge University Press 2009, s. 267-295.
- Kahl, Sigrun: "The Religious Roots of Modern Poverty Policy: Catholic, Lutheran, and Reformed Protestant Traditions Compared", i: *European Journal of Sociology/Archives Européennes de Sociologie*, Bind 46, Nr. 1, 2005, s. 91-126.
- Knudsen, Tim: "Tilblivelsen af den universalistiske velfærdsstat", i: Tim Knudsen (red.): *Den nordiske protestantisme og velfærdsstaten*, Aarhus Universitetsforlag 2000, s. 20-64.
- Koefoed, Nina Javette og Helle Ingrid Møller Sigh: "Ægteskab, forældreskab og husstand", i: Ole Høiris og Per Ingeman (red.): *Reformationen. 1500-tallets kulturrevolution*. Bind 2. Danmark, Aarhus Universitetsforlag 2017, s. 327-350.
- Koefoed, Nina Javette: "The Lutheran Household as Part of Danish Confessional Culture", i: Bo Kristian Holm og Nina Javette Koefoed (red.): *Lutheran Theology and the shaping of society: The Danish Monarchy as Example*, Vandenhoeck & Ruprecht 2018, s. 321-340.
- Koefoed, Nina Javette: *Besøvede kvindfolk og ukærlige barnefædre. Køn, ret og sædelighed i 1700-tallets Danmark*, Museum Tusulanums Forlag 2008.
- Korsgaard, Ove: "Europæiske perspektiver 1700-1914", i: Niels Henrik Gregersen og Carsten Bach-Nielsen (red.): *Reformationen i dansk kirke og kultur*. Bind 2. 1700-1914, Syddansk Universitetsforlag 2017, s. 33-61.
- Leeuwen, Marco H.D. van: "Giving in early modern history: philanthropy in Amsterdam in the Golden Age", i: *Continuity and Change*, 27 (2), Cambridge University Press 2012, s. 301-343.
- Lyngholm, Dorte Kook: *Godsejerens ret. Adelenes retshåndhævelse i 1700-tallet. Lov og praksis ved Clausholm birkeret*, Dansk Center for Herregårdsforskning og Landbohistorisk Selskab 2013.
- Løgstrup, Birgit: "Den bortforpagtede statsmagt. Godsejeren som offentlig administrator i det 18. århundrede", i: *Bol og by*, nr. 1, 1985, s. 21-58.
- Løgstrup, Birgit: *Jorddrot og offentlig administrator. Godsejerstyret inden for skatte- og udskrivningsvæsenet i det 18. århundrede*, Administrationshistoriske studier nr. 7, Rigsarkivet og G.E.C. GADS Forlag 1983.
- Nielsen, Niels m.fl. (red.): *Trap Danmark. Odense Amt. Bind V*, 1, 5. udgave, G. E. C. Gads Forlag 1956.
- Ordbog over det danske sprog. Historisk ordbog 1700-1950*, på ordnet.dk: <https://ordnet.dk/ods/ordbog?query=fundats>, set 19.8.2020.
- Paulsen, Henning: *Sophie Brahes Regnskabsbog 1627-40*, Jysk Selskab for Historie, Sprog og Litteratur 1955.
- Pedersen, Mikkel Venborg: *Luksus – Forbrug og kolonier i det 18. århundrede*, Museum Tusulanums Forlag 2013.
- Petersen, Jørn Henrik: "Sygeforsikring indtil 1898", i: Jørn Henrik Petersen m.fl. (red.): *Dansk Velfærdshistorie. Frem mod socialhjælpsstaten*, Bind 1, Syddansk Universitetsforlag 2010, s. 391-484.
- Petersen, Jørn Henrik: *Fra Luther til konkurrencestaten*, Syddansk Universitetsforlag 2016.
- Rasmussen, Carsten Porskrog, "Kampen om godset", i: Ole Høiris og Thomas Ledet (red.): *Oplysningens verden. Idé, historie, videnskab og kunst*, Aarhus Universitetsforlag 2007, s. 393-410.
- "Revninge Kirke", i: *Danmarks Kirker IX*, hæfte 40-41, Nationalmuseet 2017.
- Sigh, Helle Møller 2017: "Immortal mother and benefactor". Honorable dwellings for unmarried noblewomen and the dynamics of donations among the Danish elite from 1699 to 1745", i: Ole-Albert Rønning m.fl. (red.): *Donations, Inheritance and Property in the Nordic and Western World from Late Antiquity until Today*, 2017, s. 251-268.
- Sunde, Jørn Øyrehagen: "The business of charity and the charity of business. Donations in the Norwegian merchant town of Bergen in the seventeenth and eighteenth centuries", i: Ole-Albert Rønning m.fl. (red.): *Donations, Inheritance and Property in the Nordic and Western World from Late Antiquity until Today*, 2017, s. 234-250.
- Thomassen, Jesper: "Kronens afhændelser af den fynske jus patronatus 1646-1698", i: *Historie*, nr. 1, 1994, s. 61-89.
- Trentmann, Frank: *Empire of Things – How We Became a World of Consumers. From the Fifteenth Century to the Twenty-first*, Allen Lane 2016.
- Veblen, Thorstein: *The Theory of the Leisure Class*, Oxford University Press 2007 (1899).
- Witte, John: *Law and Protestantism. The Legal Teachings of the Lutheran Reformation*, Cambridge University Press 2002.
- Østergaard, Uffe: "Lutheranismen, danskheden og velfærdsstaten", i: Klaus Petersen (red.): *13 historier om den danske velfærdsstat*, 2003, s. 27-36.